

Funkce a slovosled partikulí *zajisté* a *pak* ve staré a střední češtině

Keywords: particles, word order, development of Czech syntax, Latin influence on Czech, Old Czech, Middle Czech

Klíčová slova: partikule, slovosled, vývoj české syntaxe, vliv latiny na češtinu, stará čeština, střední čeština

Abstract

The paper focuses on Latin influence on the properties of the Old and Middle Czech lexical items *zajisté* and *pak*. According to the previous diachronic syntactic studies, these expressions were able to copy the word order of some Latin particles and extract constituents of nominal phrase in Old Czech, i. e. follow the typically Latin word order pattern (see Navrátilová 2017, 2018). The aim is to introduce their functions and the development of their word order in Old and Middle Czech in comparison with the properties of their Latin equivalents. The analysis is based on the data excerpted from the corpora of Old and Middle Czech texts (*Staročeská textová banka*, *Středněčeská textová banka*) and from biblical text of *the Gospel of Luke* in four translations representing various stages of older Czech (*Olomouc Bible*, *Miller's Bible*, *Melantrich's Bible*, *St. Wenceslas Bible*) and in their Latin pretext (*Vulgata*).

Príspevek sa zaoberá vlivem latiny na chování staročeských a středněčeských výrazů *zajisté* a *pak*. Z předchozích diachronních syntaktických výzkumů vyplývá, že ve staré češtině tyto výrazy mohly napodobovat slovosled některých latinských partikulí a stát v interpozici, jež představuje typicky latinské slovosledné schéma (viz Navrátilová 2017, 2018). Cílem je tedy popsat jejich funkce a vývoj slovosledu napříč starou a střední češtinou v komparativní perspektivě, tedy se zřetelem k vlastnostem jejich latinských ekvivalentů. Analýza je založena na datech excerpovaných z korpů *Staročeská textová banka* a *Středněčeská textová banka* *Vokabuláře webového* a z textu *Lukášova evangelia* ve čtyřech biblických překladech reprezentujících různá období vývoje češtiny (*Bible olomoucká*, *Bible mlynářčina*, *Bible Melantrichova*, *Bible svatováclavská*) a v latinském pretextu (*Vulgata*).

1. Úvod

Partikule a jejich funkce v různých typech vět dle postoje mluvčího představují v české synchronní jazykovědě dobře probádanou oblast (viz např. Grepl 1989; Hajičová 1995; Adamec 1997; Grepl, Karlík 1998; Grepl, Nekula 2002 ad.), v české paleobohemistice však této problematice dosud systematická pozornost věnována nebyla. Naopak v prostředí klasické filologie se jedná o častý předmět odborného zájmu, třebaže latina představuje mrtvý jazyk, jenž je doložen pouze psanými texty (viz např. DeWitt 1938; Rosén 2009; Kroon 2011; Danckaert 2014; Ghezzi, Molinelli 2014 ad.).

Na funkce, slovosledné chování i užití některých partikulí ve starší češtině navíc mohla mít latina poměrně vysoký vliv, jak vyplývá např. z předchozího výzkumu O. Navrátilové (viz Navrátilová 2017, 2018, s. 184–196), která popsal schopnost staročeských výrazů *zajisté* a *pak* napodobovat slovosled latinských spojovacích partikulí *autem* ‘pak’ a *enim* ‘totiž’ a polyfunkční partikule *quidem* ‘jistě, aspoň, totiž, však’ a obsazovat tak v rámci nominální fráze (NP) interpozici, která představuje typicky latinské slovosledné schéma. Ve staré češtině tak tyto výrazy zřejmě pod vlivem latiny vykazovaly řadu identických vlastností, přestože v nové češtině reprezentují zcela odlišné skupiny partikulí.

Cílem předkládané studie je tedy poskytnout ucelenější pohled na chování vybraných partikulí ve vývoji češtiny a navázat tak na dosavadní výzkum nejen v oblasti české diachronní syntaxe, ale rovněž klasické filologie. V příspěvku budou představeny výsledky podrobnější analýzy chování výše zmíněných výrazů *zajisté* a *pak*, u nichž je na základě předchozího výzkumu vliv latiny prediktabilní, a to nejen ve staré, ale také ve střední češtině, tedy v textech cca 14.–18. století.¹ Předmětem analýzy byly konkrétně jejich funkce a vývoj slovosledu

¹ Periodizaci češtiny přejímám od B. Havránka (1980), který starou češtinu vymezuje lety 1150–1500 a střední češtinu klade do období mezi lety 1500–1775.

napříč starou a střední češtinou v komparativní perspektivě, tedy se zřetelem k vlastnostem jejich latinských ekvivalentů.²

2. Metody výzkumu

Pro získání spolehlivých výsledků byl výzkum realizován na platformě korpusů *Staročeské textové banky* (VWSTB) a *Středněčeské textové banky* (VWStřčTB), které umožňují provedení zevrubné analýzy v širokém záběru textů různého stáří a různé žánrové příslušnosti.

Dále byl za účelem co nejpřesnějšího zachycení vlivu latiny formou sondy zkoumán biblický text, jenž je optimálním pramenem pro zkoumání míry závislosti daného jevu na jazyce pretextu. Jedná se o případ překladového textu, který se vyznačuje vysokou mírou závislosti na originálním znění, jak ukázaly např. výzkumy slovosledu klitik (viz např. Kose, Čech, Navrátilová 2017), nominální fráze (Navrátilová 2018) a slovesa (Zikánová 2009) ve starších vývojových fázích češtiny. Biblický text byl navíc překládán opakovaně v různých etapách češtiny, a umožňuje proto sledovat případné proměny v rámci sledovaného jevu.

Podrobně tedy bylo zkoumáno *Lukášovo evangelium* (Lk): 1. v latinské *Vulgátě* (*Vulg*), 2. ve čtyřech českých překladech z různých období. Starou češtinu zde reprezentují překlady *Bible olomoucké* (BiblOl)³ a *Bible mlynářčiny* (BiblMlyn)⁴, jako reprezentanty češtiny doby střední jsem zvolila překlady *Bible Melantrichovy* (BiblMel, vyd. 1570) a *Bible svatováclavské* (BiblSvat, vyd. 1677).

Obdobně jako např. Miroslav Grepl klasifikuje novočeské partikule s ohledem na jejich specifické komunikační funkce (viz např. Grepl, Nekula 2002, s. 62–67), k problematice partikul je rovněž zde přístupováno z pragmalinguistického hlediska. Analýza funkcí tak byla prováděna se zřetelem k distribuci zkoumaných výrazů v základ-

² Článek vychází z vlastní diplomové práce (podrobně viz Ježová 2021).

³ Tzv. 1. redakce staročeské bible, poč. 15. století (tištěná edice vyd. 1981).

⁴ Tzv. 2. redakce staročeské bible, 3. čtvrtina 15. století (rukopis).

ních typech hostitelských vět dle postoje mluvčího, respektive ke kombinaci s jejich ilokuční silou.⁵

3. Výraz *zajisté*

Korpusy VWSTB a VWStřčTB (verze dat 1.1.15) obsahují celkem 1 983 výskytů výrazu *zajisté*. V *Lukášově evangeliu* je výraz *zajisté* doložen 101 výskyty. V BiblMel bylo zaznamenáno 48 výskytů, v BiblMlyn 29, v BiblSvat 24. V BiblOl se výraz *zajisté* nevyskytuje, v příslušných pozicích jsou latinské protějšky přeloženy jinými výrazy v závislosti na jejich funkci v aktuálním kontextu (např. *nebo*, *jistě*, *ovšem*, *věrně*, *věru*, *zavěrně*) nebo je překlad nereflektuje vůbec. Analýze tedy bylo podrobena celkem 2 084 výskytů výrazu *zajisté*.

3.1. Funkce

Partikule *zajisté* se v procesu gramatikalizace vyvinula z předložkového pádu adjektiva od základu **jüst-* (viz ESSJ, s. v. *jüst-*). V nové češtině je *zajisté* epistémickou (modální) partikulí se stylovým příznakem knižnosti, která slouží především k vyjádření nejvyšší míry jistoty mluvčího vůči propozičnímu obsahu sdělení, popř. k reagování na zjišťovací otázky (viz např. SSČ, s. v. *zajisté*). Ve zkoumaných staročeských a středněčeských překladech *Lukášova evangelia* však *zajisté* tlumočí latinské výrazy s funkcemi, kterými novočeské *zajisté* nedisponuje.

První skupinu ekvivalentů *zajisté* tvoří latinské spojovací partikule / *diskurzivní markery*, jež se podílejí na členění textu a přispívají k jeho soudržnosti (viz např. Kroon 2011, s. 8–12; Rosén 2009, s. 318–321). Jedná se tedy o protějšky novočeských spojek a navazovacích částic. Výraz *zajisté* nejčastěji tlumočí partikule

⁵ K problematice mluvnických aktů v češtině viz např. Hirschová 2013, s. 142–172 nebo Grepl, Karlík 1998, s. 421–478, o mluvnických aktech ve vztahu k latině pojednává např. Pinkster 2015, s. 306–307.

s funkcí vysvětlovací. Jedná se o výrazy *enim* ‘totiž’ (32 výskytů, doklad [1]), *quippe* ‘totiž’ (2 výskyty, doklad [2]) a složené partikule *siquidem* (*si-quidem*) ‘jestliže totiž’ (2 výskyty) a *etenim* (*et-enim*) ‘a totiž’ (3 výskyty), které *zajisté* tlumočí buď samostatně (doklad [3]), nebo jakožto gramatický kalk v kombinaci se subjunktoem *neb* (doklad [4]). Ve 3 případech je ekvivalentem *zajisté* spojovací partikule *autem* ‘pak’ s funkcí adverzativní (doklad [5]).

[1] [...] *Deus autem non est mortuorum, sed vivorum, omnes enim vivunt ei.* Vulg Lk 20,38

[...] však *Bóh nenie mrtvých, ale živých, všickni zajisté živi sú jemu.* BiblMlyn ibid.

[2] *Eadem quippe mensura, qua mensi fueritis, remetietur vobis.* Vulg Lk 6,38
Touž zajisté měrou, kterouž měřiti budete, bude vám odměřeno. BiblMel ibid.

[3] *Et si benefeceritis his, qui vobis benefaciunt, quae vobis est gratia, siquidem et peccatores hoc faciunt.* Vulg Lk 6,33
A pakli budete dobře činiti těm, kteříž vám dobře činie, která vám jest milost, zajisté i hříšníci to činie. BiblMlyn ibid.

[4] *Dico enim vobis, quoniam adhuc hoc, quod scriptum est, oportet impleri in me, et quod cum iniustus deputatus est. Etenim ea, quae sunt de me, finem habent.* Vulg Lk 22,37

Nebť pravím vám, že ještě to, což jest psáno, musí se naplniti na mně, a že s nešlechtnými počten jest. Neb zajisté ty věci, kteréž jsou o mně, konec mají. BiblMel ibid.

[5] *Haec autem oportuit facere et illa non omittere.* Vulg Lk 11,42
Tyto věci zajisté měli jste činiti a oněch neopouštěti. BiblMel ibid.

Poměrně frekventovanou předlohu *zajisté* představuje polyfunkční a mnohoznačný výraz *quidem* (23 výskytů), který v *Lukášově evangelii* disponuje zejména funkcí vytykáací. Latinské v y t ý k a c í p a r t i k u l e, obdobně jako novočeské vytykáací partikule, fungují jako tzv. rematizátory sloužící ke zdůraznění informačně dynamického prvku (viz např. Hajičová 1995; Rosén 2009, s. 323–326). V dokladu [6] je užitím vytykáací partikule akcentován výraz *messis* ‘žeň’, který tvoří rematickou část hostitelské věty. Vytykáací partikule *quidem* je postpozitivní, a stojí tedy zpravidla za slovem, které zdůrazňuje (viz

Spevak 2010, s. 20–22). V této pozici může *quidem* extrahovat členy NP a akcentovat tak rematický status rozvíjejícího členu. Vhodným příkladem je věta [7] z Caesarových *Zápisů o válce galské*. Zdůrazněním rozvíjejícího prvku je zde akcentováno, že Caesara potěšila právě ta záležitost (*quae*), a nikoliv jiná. Podobné chování výrazu *zajisté* lze pozorovat v korpusech staré a střední češtiny. V dokladu [8] je jeho užitím zdůrazněn rematický element *duch*, který je postaven do kontrastu s výrazem *tělo* v následující větě. V dokladu [9] *zajisté* extrahuje členy NP *mé dílo*, jeho vložení je akcentován rematický status rozvíjejícího členu *mé*.

[6] *Messis quidem multa, operarii autem pauci.* Vulg Lk 10,2
Žeň zajisté mnohá jest, ale dělníkův málo. BiblMlyn ibid.

[7] *Quae quidem res Caesari non minorem quam ipsa uictoria uoluptatem attulit.* Caes. Gall. 1.53.6 (Rosén 2009)⁶
Caesara ta záležitost (*quae res*, tj. záchrana Gaia Valeria Procilla; *quidem* bez překladu) *potěšila stejně jako samotné vítězství.*

[8] *Neb hlas onen od těla pochodil, ne od duše, když jsi řekl: Duch zajisté hotov jest, ale tělo nemocno.* ŠtítSvátA 163v (VWSTB)

[9] *Řekl mu Eilenšpigel: „Milostivý pane, nejsem, ale jsem malíř takový, jemuž rovného v mnohých krajinách nenalézá se, mé zajisté dílo daleko jiné převyšuje.“* Enšpígl 21v (VWStřčTB)

V překladech *Lukášova evangelia* *zajisté* tlumočí také a d v e r b i á l n í v ý r a z y, které na rozdíl od partikulí a větných adverbii s funkcí komentující, které nemají větněčlenskou platnost a stojí tak mimo syntaktickou strukturu své hostitelské jednotky, vyjadřují kvalifikaci slovesného děje.⁷ Jedná se o hebrejský výraz *amen* ‘pravdivě’ (13 výskytů, doklad [10]), výraz *vere* ‘pravdivě’ (4 výskyty, doklad [11]) a výraz *porro* s významy ‘dále’ a ‘pak’ (1 výskyt, doklad [12]),

⁶ Zkratky pramenů převzatých ze sekundární literatury nebo z korpusů VWSTB a VWStřčTB dále neuvádím v seznamu literatury.

⁷ K rozlišení funkce kvalifikující a komentující viz např. Uhlířová 1979.

který slouží k rozvinutí myšlenky (viz např. LČS, s. v. *porro*). Adverbiální funkci výrazu *zajisté* lze pozorovat také v korpusech VWSTB a VWStřčTB. Příkladem je doklad [13], kde by výraz *zajisté* bylo možné nahradit jiným adverbium s významy ‘správně’ či ‘pravdivě’.

[10] *Amen dico vobis, quia nemo propheta acceptus est in patria sua.* Vulg Lk 4,24
Zajisté pravi vám, že nižádný prorok nenie vzácen u vlasti své. BiblMlyn ibid.

[11] *Vere dico vobis, quia supra omnia, quae possidet, constituet illum.* Vulg Lk 12,44
Zajisté pravi vám, že nade vším, co má, ustaví jej. BiblMlyn ibid.

[12] *Porro unum est necessarium.* Vulg Lk 10,42
Zajisté jednohoť jest potřebí. BiblMel ibid.

[13] *Uzřevše to světi, vecechu jemu: „Kto si ty, že tvá postava lotrová jest, a co neseš na ramenú svú?“ Odpověď jim, řka: „Zajisté právě ste pověděli, neb sem lotrem byl, všechny zlé věci za zdravého života čině na zemi, i ukřižovali sú mě s Ježíšem.“* NikodA 87v (VWSTB)

Další skupinu latinských ekvivalentů *zajisté* tvoří partikule s významy ‘určitě’ či ‘vskutku’, které vyjadřují nejvyšší míru jistoty vůči propozičnímu obsahu sdělení a tvoří tak paralelu k novočeským epistémickým (modální) partikulám (viz např. Grepl, Nekula 2002, s. 62–67). Jedná se o výraz *utique* (6 výskytů, doklad [14]), dále opět výraz *vere*, tentokrát však bez větněčlenské platnosti (2 výskyty, doklad [15]), *quippini* (1 výskyt, doklad [16]) a *vero* (1 výskyt, doklad [17]).

[14] *Hoc autem scitote, quia si sciret pater familias, qua hora fur veniret, vigilaret utique et non sineret perfodiri domum suam.* Vulg Lk 12,39
Toto pak vězte, že byt’ věděl hospodář, v kterou by hodinu měl zloděj přijíti, bděl by zajisté, a nedal by prokopati domu svého. BiblSvat ibid.

[15] *Vere et hic cum illo erat, nam et Galilaeus est.* Vulg Lk 22,59
Zajisté tento s ním bieše, neb galilejský jest. BiblMlyn ibid.

[16] *Quippini beati, qui audiunt verbum Dei et custodiunt.* Vulg Lk 11,28
Zajisté tak jest, blahoslavený, kteříž slyší slovo Boží a ostřihají ho. BiblMel ibid.

[17] *Quia vero resurgant mortui et Moses ostendit secus rubum [...]* Vulg Lk 20,37
Neb zajisté vstanú mrtví i Mojžíš ukázal jest na kři [...]. BiblMlyn ibid.

Latinské modální partikule mohou kromě deklarativních vět modifikovat také věty s funkcí výzvy, v nichž přispívají k identifikaci ilokuční síly své hostitelské jednotky, popř. se podílejí na posílení vztahu mezi mluvčím a adresátem. Příkladem je zmíněná partikule *vero*, jejímž užitím může konkrétní prosba či pobídka působit naléhavěji (viz Kroon 2011, s. 4). Funkčně se tedy překrývají také se skupinou novočeských ilokučních (modifikačních) partikulí (viz opět Grepl, Nekula 2002, s. 62–67). V tomto ohledu se latinské modální partikule odlišují od epistémických (modálních) partikulí novočeských. Ty sice rovněž mohou modifikovat věty imperativní a interogativní a přecházet zde k partikulím ilokučním (modifikačním), neplatí to však pro výrazy vyjadřující nejvyšší míru jistoty. Grepl – Nekula (2017) pro tento přechod uvádějí pouze příklady epistémických partikulí vyjadřujících střední míru jistoty, např. *třeba, asi a snad (Třeba mu zavolej!; Ty máš snad strach?; Jak se asi jmenuje?)*.

Staročeské a středněčeské *zajisté*, které v nové češtině reprezentuje partikule vyjadřující nejvyšší míru jistoty, však touto funkcí, obdobně jako latinské modální partikule, zjevně disponovalo, což lze demonstrovat na dokladech z korpusů VWSTB a VWStřčTB. Doklad [18] je příkladem užití *zajisté* ve formálně imperativní větě. Dochází zde k zesílení prosby, *zajisté* dodává vyřčené modlitbě odstín naléhavosti. Doklad [19] poté ilustruje užití *zajisté* ve formálně interogativní větě.⁸ Výraz *zajisté* zde v kombinaci s citoslovcem *medle*, které ve staré češtině mohlo mít rovněž vybízecí význam (viz např. ESSČ, s. v. *mnedle*), extrahuje členy fráze a zdůrazňuje tázací slovo *čeho*. Tendence ke kombinaci se zesilujícími/vybízecími citoslovci je typickou vlastností latinských modálních partikulí, v klasické latině je frekvencovaná jejich kombinace s citoslovcem *hercle* ‘při Herakleovi’, tedy např. *vero hercle* (více viz např. Rosén 2009, s. 322).

⁸ Záměrem výpovědi s funkcí otázky je přimět adresáta k poskytnutí informace. Funkčně tedy mají blízko k výpovědím s funkcí výzvy, jejichž záměrem je přimět adresáta k nějaké činnosti či chování (podrobně viz opět Grepl, Karlík 1998, s. 421–478).

[18] *Tedy jeden z kuoru mocností, kníže archanjelské, řekl jest: „Bože svatý a požehnaný, velebný a nejvyšší, buď pochválen na věky z múdrosti a z rošafnosti tvé, staň se zajisté vedlé vyrčenie slavnosti tvé, nebť hodné a spravedlivé jest.* SolfA 73v (VWSTB)

[19] *Čeho zajisté medle jiného jsou žádostivi, že tak nemilostivě se na nespravedlivý odsudek mě táhnou a trou [...]?* PirckChlouba 32r (VWStřčTB)

Ojedinelou předlohou *zajisté* v *Lukášově evangeliu* je výraz *quidam* (1 výskyt). Jedná se o neurčité zájmeno s významem ‘kdoś’. V tomto případě zřejmě došlo k záměně s graficky obdobnou partikulí *quidem*. Zaznamenala jsem také případy, kdy výraz *zajisté* nemá v pretextu žádný ekvivalent (7 výskytů). Trávníček (1930, s. 204) navíc označuje *zajisté* za ekvivalent latinského citoslovce *ecce* ‘hle’, v *Lukášově evangeliu* jsem takový případ nezaznamenala.

3.2. Slovosled

Z uvedeného přehledu latinských ekvivalentů v *Lukášově evangeliu* vyplývá, že *zajisté* fungovalo jako produktivní ekvivalent postpozitivní partikule *quidem* a trojice latinských větných enklitik *enim*, *autem* a *vero*. Ačkoliv je *zajisté* trojslabičný, a tedy ortotonický výraz, v *Lukášově evangeliu* hojně napodobuje slovosledná schémata těchto nepřízvučných výrazů.

Z celkových 101 výskytů *zajisté* ve 37 případech obsazuje pozici iniciální, pouze ve 3 případech se nachází v pozici mediální. Dominantní klauzální pozici *zajisté* ve zkoumaném biblickém textu je pozice postiniciální, tedy pozice typická pro větná enklitika, kterou obsazuje v 61 případech.

Postiniciální pozici výrazu *zajisté* lze dále roztrždit na několik typů, které reprezentují níže uvedené příklady. Výraz nejčastěji obsazuje pozici za prvním přízvučným elementem klauze (pozice *second word* neboli 2W, více viz např. Kosek 2011, s. 33–34). Celkem se jed-

⁹ Způsob značení klauzálních pozic přejímám z publikace Kosek 2011.

ná o 57 výskytů, z toho 31 výskytů obsazuje tuto pozici samostatně a stojí na hranici fráze (doklad [20]). 17 výskytů tuto pozici sdílí s jinými výrazy se statusem enklitik (2W klitická skupina), a to jak stálých (partikule *-t'*, auxiliár kondicionálu *by*, viz doklady [21] a [22]), tak nestálých (auxiliár pasiva *jest*, viz doklad [23]), které v latinském pretextu nemají žádný ekvivalent. Zcela ortotonický výraz se zde tedy chová, jako by byl členem klitické skupiny. 9 výskytů obsazuje postiniciální pozici samostatně a extrahuje členy fráze (2W interpozice), a to nejen pod vlivem výrazů *enim* a *quidem*, které dokládá Navrátilová (2017, 2018), ale také *quippe* (viz např. doklad [2] výše). Pouze 4 výskyty *zajisté* se umísťují za celou iniciální frází (pozice *second daughter* neboli 2D, viz doklad [24]).

[20] *Stupor enim circumdederat eum et omnes [...] Vulg Lk 5,9 Hruoza zajisté byla jej obklíčila i všecky [...] BiblMel ibid.*

[21] *Erunt enim ex hoc quinque in domo una divisi [...] Vulg Lk 12,52 Bude-t' zajisté od této chvíle pět v jednom domu rozděleno [...] BiblMel ibid.*

[22] *Hic si esset propheta, sciret utique, quae et qualis mulier [...] Vulg Lk 7,39 Byť tento byl prorok, věděl by zajisté¹⁰, kteraká a jaká jest žena [...] BiblMel ibid.*

[23] *Iam enim securis ad radicem arborum posita est. Vulg Lk 3,9 Již jest zajisté sekyra ke kmeni dřeva položena. BiblMlyn ibid.*

[24] *Spiritus enim Sanctus docebit vos in ipsa hora, quae oporteat dicere. Vulg Lk 12,12 Duch svatý zajisté naučí vás v tu samou hodinu, co byste měli mluvit. BiblSvat ibid.*

Celkem 33 výskytů *zajisté* obsazuje postiniciální pozici ve shodě s latinskými ekvivalenty, mezi něž patří *enim*, *quidem*, *quippe*, *quidam* a *vero*. V 17 případech lze pozorovat částečnou shodu se slovosledem latinských ekvivalentů *enim*, *utique*, *quidem* a *autem*. Jako částečnou shodu hodnotím za prvé případy, kdy český a latinský výraz obsazují dvě různé varianty postiniciální pozice (2W a 2D, viz např. doklad

¹⁰ Pozice sledovaného výrazu i jeho latinského ekvivalentu je v uvedených klauzích ambigné (postiniciální i finální).

[24] výše), a za druhé případy, kdy latinský výraz obsazuje postiniciální pozici samostatně, zatímco v českém překladu výrazu *zajisté* předchází enklitický výraz (viz např. doklady [21], [22] a [23] výše). V 8 případech hodnotím pozici *zajisté* a jeho latinského ekvivalentu jako rozdílnou, ačkoliv je elementární lineární řazení prvků v české a latinské klauzi shodné a rozdíl spočívá pouze v charakteristice jejich fonetických/syntaktických vlastností. Jedná se za prvé o případy, kdy *zajisté* tlumočí latinská větná enklitika *enim* a *autem*, která obsazují pozici po prezntních formách slovesa *esse* ‘býti’ s funkcí spony, které jsou v latině zpravidla ortotonické (viz Spevak 2010, s. 16) a odsunují tak dotyčné partikule do pozice mediální, zatímco v češtině se jedná o nestálá enklitika (viz např. Kosek 2011, s. 25–26) (viz např. doklad [25]). Za druhé se jedná o případy, kdy postiniciální *zajisté* spolu s přízvučným subjunktoem *neb* tlumočí složené spojovací výrazy *siquidem* a *etenim*, které obsazují pozici iniciální (např. doklad [26]). 3 výskyty postiniciálního *zajisté* nemají v pretextu žádný protějšek.

[25] *Facilius est enim camelum per foramen acus transire quam divitem intrare in regnum Dei.* Vulg Lk 18,25
Snáze jest zajisté velbloudu skrze jehelní ucho projíti, nežli bohatému vjíti do Království Božího. BiblSvat ibid.

[26] *Etenim manus Domini erat cum illo.* Vulg Lk 1,66
Neb zajisté ruka Páně byla s ním. BiblMel ibid.

Množství případů, kdy je výraz *zajisté* umístěn do postiniciální pozice, navíc směrem do střední češtiny chronologicky narůstá. V BiblOl se výraz *zajisté* neuplatňuje (viz výše). Stav ve staré češtině tak dokládá pouze text BiblMlyn, kde je *zajisté* užito 29krát. Nejfrekvencovanější je zde pozice iniciální (19 výskyty, 66 %), postiniciální pozici výraz obsazuje pouze v 8 případech (28 %). Naopak ve středněčeských biblických překladech je dominantní pozice postiniciální, v případě BiblMel se jedná o 32 výskyty z celkových 48 (67 %), v případě BiblSvat o 21 výskyty z celkových 24 (88 %).

Tento vývojový trend potvrdila také slovosledná sonda v textových bankách, které obsahují jak texty překladové, tak původní.

Zkoumáno bylo vždy prvních 100 výskyty v prozaických textech ze 14., 15. a 16. století. Od 17. století počet *zajisté* v korpusu klesá, tyto výskyty jsem proto sloučila s výskyty *zajisté* v textech vzniklých do poč. 19. stol. (celkem 42 výskyty). V textech 14. století výrazná většina výskyty obsazuje iniciální pozici (72 %). Jako speciální skupinu vyděluji případy, kdy je *zajisté* druhým členem v konstrukcích s jeho zdvojeným užitím na začátku klauze, např. *zajisté zajisté pravi vám* (21 % výskyty). V textech 15. století počet výskyty *zajisté* v postiniciální pozici narůstá (53 %), v 16. století tento trend pokračuje (61 %), v textech 17., 18. a poč. 19. století obsazuje postiniciální pozici dokonce 88 % výskyty *zajisté* (37 ze 42).

4. Výraz *pak*

Výraz *pak* je v korpusech VWSTB a VWStřčTB (verze dat 1.1.17) doložen 19 981 výskyty. Materiál byl tedy v tomto případě redukován, k analýze bylo vybráno 400 výskyty reprezentujících starou i střední češtinu (100 výskyty ze 14., 15., 16. a 17. stol.). Ve zkoumaných překladech *Lukášova evangelia* se nachází celkem 500 výskyty výrazu *pak*. Rovněž zde byla analýza realizována formou sondy a zkoumána byla pouze 1. čtvrtina evangelia, tedy počátečních 6 kapitol, v nichž se nachází celkem 100 výskyty výrazu *pak*. Nejvíce výskyty jsem zaznamenala v BiblSvat (celkem 57). V BiblMel se nachází 23 výskyty, v BiblOl 13. Nejméně výskyty jsem zaznamenala v BiblMlyn (7 výskyty).

4.1. Funkce

V nové češtině má výraz *pak* trojí slovnědruhovou platnost. Za prvé se jedná o a d v e r b i u m „potom“ vyjadřující časovou či prostorovou následnost. Dále je užíván jako s p o j k a s o u ř a d i c í reflektující různé významové poměry (slučovací, odporovací, důsledkový) a rovněž je součástí p o d ř a d i c í s p o j k y *pakli(že)* uvozující podmínkovou větu. V platnosti p a r t i k u l e slouží k zesílení va-

rování či pohrůžky (příklad [27]) nebo k vyjádření rozporu či rozhořčení (příklad [28]), ve větách interogativních a exklamativních je prostředkem ke zdůraznění či citovému zabarvení předcházejícího slova (příklad [29]). V kombinaci s tázacími slovy lze výraz *pak* s funkcí ilokuční partikule chápat jako postfix svébytných lexémů (např. *kdopak, copak, kdepak*). Částici *pak* lze užít také ke zdůraznění slovesa ve výpovědích s funkcí výzvy, takové užití je však hodnoceno jako zastaralé, příkladem je věta [30] z díla B. Němcové (Nekula 2017; SSČ, SSJČ, s. v. *pak; pakli*).

[27] *Pak se zas hádejte!* (SSČ)

[28] *Kupuje zbytečnosti a pak prý pořád, kam ty peníze dává!* (SSJČ)

[29] *Půjde-li pak maminka?* (SSJČ)

[30] *Dělejte pak už!* (SSJČ)

Tuto trojí slovnědruhovou platnost lze pozorovat již ve starší češtině, jak kromě *Staročeského slovníku* (StčS) dokládá také vlastní sonda provedená v korpusech staré a střední češtiny. Výraz *pak* se vyvinul z adverbia *pako/paky* s výchozími významy ‘(na)zpět’ a ‘naopak’. Z výchozího významu ‘(na)zpět’ dále vznikl významový odstín ‘potom’ (doklad [31]). Adverbium *pak* s tímto významovým odstínem následně mohlo nabývat funkci *n a v a z o v a c í s p o j k y* signalizující návaznost dvou významových celků (doklad [32]). Z původního adverbia s významem ‘naopak’ se vyvinulo *pak* s funkcí *a d v e r z a t i v n í s p o j k y* (doklad [33]). V kombinaci s enklitickými partikulemi (*pak-li, pak-li-t’, pak-li-že*) se výraz mohl uplatňovat jako podřadící *p o d m í n k o v á s p o j k a* (doklad [34]). V některých kontextech spojka *pak* dále přecházela v partikuli, např. *p a r t i k u l i v y t ý k a c í*, a to především v kombinaci s dalšími výrazy (viz doklad [35]), nebo partikuli *dotvrzovací* ve spojení *jakož pak* s významy ‘ostatně’ ‘koneckonců’ či ‘nakonec’ (doklad [36]). V interogativních větách výraz *pak* ve funkci spojky dále přecházel v *p a r t i k u l i c i t o v o u / i l o k u č n í* signalizující citové zaujetí a komu-

nikační záměr mluvčího, a tedy ilokuční sílu hostitelské jednotky (doklad [37]) (podrobně viz ESSJ, s. v. *pako/paky, pače*; Ježová 2021; StčS, s. v. *pak, paky*).

[31] *Licoměrníče, vyvrz najprvé břevno z svého oka a pak viz, aby vyvrhl suk z uoka bratra svého.* BiblDrážď 544r (VWSTB)

[32] *Lakota též na červících, jenž souc tak malí, tak veliký sejr zžerou, se znamenává. Závist pak též jest červu podobna, neb vnitř hryze potajemně člověka jako červ sejr a jako peklo d’ábla.* BechNeub 29v (VWStřčTB)

[33] *Bóh dá mladost, krásu, zdravie, sílu, múdrost, sbožie, a pak hubený člověk, ješto by Bohu tiem vším jměl slůžiti, to bude tiem slůžiti světu a své tělesné vůli [...]* ŠtítSvátA 6v (VWSTB)

[34] *A to sobě kúpi krmí nebo dvě, hojnost sobě činí, pakli sobě kúpi krmě tři, jest to již velmi bohatý a ztravný.* CestKabK 215r (VWStřčTB)

[35] [...] *žalost velikou měli: obzvláště pak ten zeman, nemaje nežli tu jedinou dceru, že jest mu tak náhle umřela, srdečně litoval.* NovDiv 4r (VWStřčTB)

[36] *Jakož pak k tomu dni duchovní lidé, jak v německém jazyku, tak v českém, k spovídání opatřené budou.* ListŽofieAlbínkaZ HelfenburkuNařízení XLVI 1r (VWStřčTB)

[37] *Která pak dřevěná nádoba jest ku pití poctivá? Zdali ne korbelik?* BechNeub 6v (VWStřčTB)

V analyzovaných překladech *Lukášova evangelia* výraz plní výrazně méně funkcí než v korpusech. Nejproduktivnějším latinským ekvivalentem je spojovací partikule / diskurzivní marker *autem* ‘pak’. Tato partikule se ve zkoumaném biblickém textu vyskytuje převážně samostatně (84 výskytů, doklad [38]), ale také v kombinaci s tázacím zájmenem *quid* (*quid autem*), kdy je předlohou českého spojení *co(-ž) pak* (3 výskyty, doklad [39]), v němž *pak* poklesá v citovou/ilokuční partikuli. Dalším možným ekvivalentem je spojovací/navazovací výraz *et* ‘a’, jenž se ve zkoumaném textu vyskytuje buď samostatně (6 výskytů, doklad [40]), nebo výsledný význam nabývá v kombinaci s podmínkovou spojkou *si* (*et si*), kdy je předlohou českého výrazu *pa-*

kli (3 výskyty, doklad [41]). Zaznamenala jsem 2 případy, kdy výraz *pak* tlumočí latinský výraz *post* ‘poté’, a to buď v kombinaci s výrazem *haec* (*post haec*), kdy je ekvivalentem českého spojení *pak potom* (doklad [42]), nebo v kombinaci s výrazem *quam*, s nímž tvoří jednoslovnou spojku *postquam* ‘poté co’, která je ekvivalentem českého spojení *pak když* (doklad [43]). Ve 2 případech výraz *pak* nemá v latinském textu žádný ekvivalent.

[38] *Ait autem ad illum angelus [...]* Vulg Lk 1,13
Řekl pak k němu Anjel [...] BiblSvat ibid.

[39] *Quid autem vocatis me Domine, Domine: et non facitis, quae dico?* Vulg Lk 6,46
Co pak mi říkáte Pane, Pane: a nečiníte, což pravím? BiblSvat ibid.

[40] *Et factum est in die octavo, venerunt circumcidere puerum [...]* Vulg 1,59
Stalo se pak v den osmý, přišli obřezovati dítěte [...] BiblMel ibid.

[41] *Et si benefeceritis his, qui vobis benefaciunt, quae vobis est gratia?* Vulg Lk 6,33
Pakli dobře činíte těm, ješto vám dobře činie, kteraká jest vaše sláva? BiblOl ibid.

[42] *Et post haec exiit et vidit publicanum nomine Levi sedentem ad teloneum [...]*
Vulg Lk 5,27
Pak potom vyjide Ježíš i uzřě nepravého těžieře, jménem Levu, sediece na mýtě [...]
BiblOl ibid.

[43] *Et postquam impleti sunt dies purgationis eius secundum legem Mosi, tulerunt illum in Hierusalem [...]* Vulg Lk 2,22
A pak když sú sě dokonali dnové jejieho očistěnie podlé Mojžiešova zákona, vzěchu jeho do Jeruzaléma [...] BiblOl ibid.

Výraz *pak* tedy představuje původně lexikální jednotku s adverbální funkcí, která v určitých kontextech nabývala funkce gramatické. V tomto procesu se uplatňovaly všechny hlavní mechanismy gramatikalizace, jak je uvádí Heine (2003, s. 578–579). U výrazu *pak* došlo ve vývoji češtiny k desémantizaci neboli oslabování původního lexikálního významu, k extenzi neboli rozšiřování kontextů pro jeho výskyt a k dekategoriálnímu, jež zahrnuje změny slovnědruhové příslušnosti, popř. ztrátu autonomie (transformaci v klitikon, popř. afix). Výrazným mechanismem je v případě výrazu *pak* také fonetická re-

dukce. Původní forma *pako/paky* byla ve vývoji češtiny redukována na *pak*, v některých slovanských jazycích dokonce odpadlo koncové *-k* a vznikla forma *pa* (ESSJ, s. v. *pako/paky, pače*).

4.2. Slovosled

Proces gramatikalizace spojený s postupnou ztrátou ortotoničnosti původně autonomní lexikální jednotky zachytila také slovosledná analýza, která byla stejně jako v případě výrazu *zajisté* provedena kontrastivní metodou, tedy formou porovnání slovosledného chování *pak* ve 4 překladech biblického textu s chováním jeho latinských protějšků v textu *Vulgáty*. Analýze bylo podrobeno celkem 100 výskytů výrazu *pak*. Pouze 19 z nich obsazuje iniciální pozici, dominantní pozicí je pozice postiniciální (81 výskytů).

Ve zkoumaných staročeských překladech (BiblOl, BiblMlyn) byly k tlumočení větného enklitika *autem* preferovány výrazy vyskytující se zpravidla v iniciální pozici, většinou *i*, *a*, *ale*, popř. latinská partikule nebyla přeložena vůbec. Pokud byl zvolen výraz *pak*, kladl se do iniciální pozice v rozporu se slovosledem předlohy. V BiblOl výraz *pak* obsazuje pouze iniciální pozici, v BiblMlyn rovněž převládá iniciální pozice, pozici postiniciální obsazuje *pak* pouze jedenkrát. Nejstarší české překlady evangelijních knih se dle Kyase (1997, s. 43–72) vyznačují poměrně volným překladem. Srozumitelnost byla důležitější než doslovnost, součástí překladatelské strategie tak byla volba přirozených jazykových prostředků staré češtiny. Kladení výrazu *pak* do iniciální pozice v rozporu se slovosledem větného enklitika *autem* tak naznačuje jeho přízvukový charakter ve staré češtině. Naopak ve středněčeských biblických překladech BiblMel a BiblSvat se zkoumaný výraz iniciální pozici zcela vyhýbá a obsazuje výhradně pozici postiniciální, a to i v případech, kdy je jeho ekvivalentem výraz *et* nebo *post* v iniciální pozici.

Popsaný vývoj ilustruje doklad [44], v němž jsou jednotlivé překlady v chronologickém pořadí konfrontovány s textem *Vulgáty*, v němž větné enklitikon *autem* obsazuje postiniciální 2W pozici a ex-

trahuje členy fráze *in mense sexto* ‘v šestém měsíci’. Ve staročeských překladech BiblOl a BiblMlyn se výraz *pak* chová jako plně přízvučný výraz, zatímco ve středněčeských překladech BiblMel a BiblSvat věrně kopíruje slovosled latinského enklitika.

[44] *In mense autem sexto missus est angelus Gabrihel* [...] Vulg Lk 1,26

Pak v šestém měsíci soslán jest anjel Gabriel [...] BiblOl ibid.

Pak v šestém měsíci, poslán jest anjel Gabriel [...] BiblMlyn ibid.

Měsíce pak šestého poslán jest anjel Gabriel [...] BiblMel ibid.

V měsíci pak šestém, poslán jest Anjel Gabryel [...] BiblSvat ibid.

Výrazný chronologický nárůst dokladů s výrazem *pak* v postiniciální pozici potvrdila také slovosledná sonda v textových bankách, které obsahují jak texty překladové, tak původní. Zkoumáno bylo vždy prvních 100 výskytů *pak* v prozaických textech vzniklých ve 14., 15., 16. a 17. stol.

V textech 14. století výrazná většina výskytů obsazuje iniciální pozici (91 %). V textech 15. století počet výskytů *pak* v iniciální pozici klesá na 27 % a dominantní klauzální pozicí je pozice postiniciální (69 %). Ve střední češtině tento trend zesiluje, v textech 16. stol. postiniciální pozici obsazuje 72 % výskytů, v textech 17. stol. dokonce 95 % výskytů *pak*.

V textových bankách lze pozorovat také chronologický nárůst počtu výskytů *pak* v interpozici. Zatímco v textech 14. století jsem takové případy nezaznamenala, v textech 15. století se nachází 6 výskytů *pak* v interpozici (9 % všech postiniciálních pozic), v 16. století je interponovaných 14 výskytů (19 %), v 17. století se jedná o 22 výskytů (23 %). V textech 17. století jsem dokonce zaznamenala *pak* interponované do NP složené z osobního jména *Martin* a příjmi *Georg*, tedy mezi členy s těsným lexikálním vztahem (doklad [45]). Tento doklad svědčí nejen o jeho nepřízvučnosti, ale také silné latinizaci jeho slovosledu ve střední češtině. Schopnost extrahovat členy fráze s těsným lexikálním spojením, tedy např. právě antroponyma, lze totiž pozorovat také u latinských větných enklitik *enim*, *autem* a *vero*. Paralelou k dokladu [45] je tak věta [46], v níž je enklitikon

enim vloženo mezi *praenomen* (osobní jméno) *Quintus* a *nomen gentile* (rodové jméno) *Ligarius* (viz Spevak 2010, s. 17).

[45] *Martin pak Georg* v *Starém Městě na druhém domě svém před krátkým časem umřel* [...] ListŽofieAlbínkaZHelfenburku XLI 1r (VWStřčTB)

[46] *Quintus enim Ligarius* [...] Cic. *Lig.* 2 (Spevak 2010)

Quintus Ligarius **totiž** [...]

5. Závěr

Tento příspěvek si kladl za cíl propojit dosavadní poznatky v oblasti české a latinské diachronní syntaxe a představit analýzu funkcí a slovosledu staročeských a středněčeských výrazů *zajisté* a *pak*, na jejichž možnou latinizaci ve staré češtině poukázala ve svých pracích o staročeské NP O. Navrátilová (2017, 2018). Předmětem analýzy byly jejich výskyty v korpusech VWSTB a VWStřčTB a v *Lukášově evangeliu* v latinském znění (Vulg) a v překladech reprezentujících různá období vývoje češtiny (BiblOl, BiblMlyn, BiblMel, BiblSvat).

Výraz *zajisté* měl ve staré a střední češtině polyfunkční charakter a schopnost tlumočit latinské ekvivalenty s různými funkcemi, kterými novočeské *zajisté* nedisponuje. Kromě novočeských funkcí epistémické (modální) a odpověďové partikule jsem u výrazu zaznamenala funkci vytýkačí (s lat. ekvivalentem *quidem*), spojovací/navazovací (s ekvivalenty *enim*, *quippe*, *etenim*, *siquidem*, *autem*) a rovněž adverbialní (s ekvivalenty *amen*, *vere*). Oproti nové češtině se výraz uplatňoval také ve větách imperativních a interogativních a přecházel zde zřejmě k partikulím ilokučním (modifikačním), což je rys typický pro latinské modální partikule vyjadřující nejvyšší míru jistoty. Trojslabičné a ortotonické *zajisté* bylo produktivním ekvivalentem latinských větných enklitik a postpozitivní partikule *quidem*, pod vlivem nepřízvučných latinských výrazů napodobovalo typicky latinská slovosledná schémata, přičemž latinizace jeho slovosledu zesilovala ve střední češtině.

Výraz *pak* byl ve vývoji češtiny objektem gramatikalizace a vyznačoval se trojí slovnědruhovou platností, v překladovém textu nejčastěji tlumočil latinské spojovací větné enklitikon *autem*. Ve starších biblických překladech výraz v rozporu se slovosledem předlohy obsazoval primárně iniciální pozici a choval se jako zcela ortotonický výraz. Ve středněčeských překladech lze naopak pozorovat jeho absenci v pozici iniciální a obsazování výhradně pozice postiniciální. Postupnou ztrátu ortotoničnosti a zesilující latinizaci slovosledu výrazu *pak* ve střední češtině potvrdila také slovosledná sonda v korpusu, která odhalila jednak chronologické zesilování tendence obsazovat primárně postiniciální klauzální pozici a stranit se pozici iniciální, jednak nárůst jeho interponovaných výskytů ve střední češtině.

Zkratky analyzovaných pramenů

- BiblMel Mitis Zlímuz Tomáš. (1570). *Bible Melantrichova. Biblia Veteris et Novi testamenti*. 4. vyd. Praha: Jiří Melantrich z Aventýna. Online: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__54_A_6_____0YW85T4-cs [cit. 2021-04-11].
- BiblMlyn *Bible mlynářčina* [rukopis]. (1450–1475). Praha: Národní knihovna ČR, sign. XVII A 10. Online: http://www.manuscriptorium.com/apps/index.php?direct=record&pid=AIPDIG-NKCR__XVII_A_10__0TZULP2-cs [cit. 2021-04-11].
- BiblOl *Bible olomoucká* [rukopis]. (1417). Olomouc: Vědecká knihovna v Olomouci, sign. M III 1/I–II, tištěná edice in: KYAS, Vladimír. (1981). *Staročeská Bible drážďánská a olomoucká. I. Evangelia*. Praha: Academia.
- BiblSvat *Bible svatováclavská. Biblí Česká, to jest Svaté Písmo*. (1677). Praha: Dědictví svatého Václava.
- Vulg Gryson Roger et al. (eds.). (1969). *Biblia Sacra Vulgata*. Stuttgart: Deutsche Bibelgesellschaft. Online: <https://www.bibelwissenschaft.de/online-bibeln/biblia-sacra-vulgata/lesen-im-bibeltext> [cit. 2021-04-11].
- VWSTB *Staročeská textová banka* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, v. v. i., oddělení vývoje jazyka. Verze dat 1.1.15 [cit. 2020-10-06] (*zajisté*); 1.1.17 (*pak*). Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=STB> [cit. 2021-03-17].
- VWStřčTB *Sředněčeská textová banka* Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Verze dat 1.1.15 (*zajisté*); 1.1.17 [cit. 2021-03-17] (*pak*). Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz/banka.aspx?idz=SDTB> [cit. 2020-10-06].

Zkratky sekundární literatury

- ESSČ *Elektronický slovník staré češtiny*. (2006–). Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR. Online: <http://vokabular.ujc.cas.cz> [cit. 2020-11-18].
- ESSJ Kopečný František, Šaur Vladimír, Polák Václav, 2010, *Etymologický slovník slovanských jazyků: slova gramatická a zájmena*. 2. vyd., nezměn. Brno: Šimon Ryšavý.
- LČS Pražák Josef M., Sedláček Josef, Novotný František, 1955, *Latinsko-český slovník*. 2 svazky (A-K, L-Z). Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- SSČ Filipec Josef, Daneš František, Mejstřík Vladimír. (1994). *Slovník spisovné češtiny pro školu a veřejnost*. 2. vyd., opr. a dopl. Praha: Academia.
- SSJČ Havránek Bohuslav et al. (1989). *Slovník spisovného jazyka českého*. 2. vyd., nezměn. Praha: Academia.
- StěS *Staročeský slovník*. Na-při. (1968–2008). Sešity 1–26. Praha: Academia.

Sekundární literatura

- Dankaert Lieven, 2014, *Quidem as a marker of emphatic polarity*. „Transactions of the Philological Society”, 112(1), s. 97–138.
- Dewitt Norman W., 1938, *The semantics of Latin particles*. „The Classical Journal”, 33(8), s. 450–456.
- Ghezzi Chiara, Molineelli Piera (eds.), 2014, *Discourse and pragmatic markers from Latin to the Romance languages*. Oxford: Oxford University Press.
- Grepl Miroslav, Karlík Petr., 1998, *Skladba češtiny*. Olomouc: Votobia. Velká řada (Votobia).
- Grepl Miroslav, Nekula Marek, 2002, Částice. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.). *Encyklopedický slovník češtiny*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Grepl Miroslav, Nekula Marek, 2017, *Epistémická částice*. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. Online: https://www.czechency.org/slovník/EPISTÉMICKÁ_ČÁSTICE [cit. 2021-10-03].
- Hajičová Eva, 1995, *Postavení rematizátorů v aktuálním členění věty*. „Slovo a slovesnost”, 56(4), s. 241–251.
- Havránek Bohuslav, 1980, *Vývoj českého spisovného jazyka*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Heine Bernd, 2003, *Grammaticalization*. In: Brian D. Joseph, Richard D. Janda (eds.), *The handbook of historical linguistics*. Malden: Blackwell Publishing, s. 575–601.

- Hirschová Milada, 2013, *Pragmatika v češtině*. 2. vyd., v Karolinu 1., dopl. Praha: Karolinum.
- Kosek Pavel, 2011, *Enklitika v češtině barokní doby*. Brno: Host.
- Ježová Martina, 2021, *Vliv latiny na užití částic ve staré a střední češtině*. Diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta. Vedoucí práce Olga Navrátilová. Online: <https://is.muni.cz/th/etj7o> [cit. 2022-02-16].
- Kosek Pavel, Čech Radek, Navrátilová Olga, 2018, *Starobylá dativní enklitika mi, si, ti ve staročeské bibli 1. redakce*. In: Petr Malčík (ed.), *Vesper Slavicus: Sborník k nedožitým devadesátinám prof. Radoslava Večerký*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, s. 137–151.
- Kroon Caroline, 2011, *Latin particles and the grammar of discourse*. In: James Clackson (ed.), *A companion to the Latin language*. Malden: Blackwell Publishing, s. 176–195.
- Kyas Vladimír, 1997, *Česká bible v dějinách národního písemnictví*. Praha: Vyšehrad. Studium (Vyšehrad).
- Navrátilová Olga, 2017, *Interpozice ve staré češtině*. „Naše řeč“, 100(3), s. 139–147.
- Navrátilová Olga, 2018, *Slovosled posesivních zájmen ve staré češtině*. Brno: Masarykova univerzita. Spisy Filozofické fakulty Masarykovy univerzity.
- Pinkster Harm, 2015, *The Oxford Latin syntax*. Vol. 1. *The simple clause*. Oxford: Oxford University Press.
- Rosén Hannah, 2009, *Coherence, sentence modification, and sentence-part modification – the contribution of particles*. In: Philip Baldi, Pierluigi Cuzzolin (eds.), *New Perspectives on Historical Latin Syntax*. Vol. 1, *Syntax of the Sentence*. Berlin, New York: Mouton de Gruyter, s. 317–442.
- Spěvák Olga, 2010, *Constituent order in classical Latin prose*. Amsterdam: John Benjamins.
- Trávníček František, 1930, *Neslovesné věty v češtině*. Díl 1. *Věty interjekční*. Brno: Filozofická fakulta.
- Uhlířová Ludmila, 1979, *K postavení tzv. větných příslovci v aktuálním členění*. „Slovo a slovesnost“, 40(2), s. 143–148.
- Zikánová Šárka, 2009, *Postavení slovesného přísudku ve starší češtině (1500–1620)*. Praha: Karolinum. Acta Universitatis Carolinae.